

матично перейшла до профспілки працівників освіти*, решта поповнила ряди інженерно-технічних секцій.

Таким чином, СНП існували близько 15 років. Їх діяльність повною мірою відповідала духу того часу, відображала всі його суперечності й проблеми. Поступово секції наукових працівників стали чисто офіційними організаціями, а в умовах сталінізму потреба в них зовсім відпала.

Одержано 10.16.90.

Рассматриваются малоисследованные аспекты деятельности общественных объединений научной интеллигенции Украины — секций научных работников в 20—30-е годы. Освещается общее положение интеллигенции в годы становления административно-бюрократической системы.

* З 1934 р. профспілка працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Я. Р. Дашкевич (Львів)

Василь Капніст — український політичний діяч

Відомий поет В. В. Капніст прагнув заручитися підтримкою пруського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливе при відновленні російсько-пруської війни. Міжнародна обстановка, що змінилася, не сприяла реалізації індепендентських планів українського дворянства.

Історія України кінця XVIII ст. — після ліквідації гетьманства та зруйнування Запорізької Січі — вивчена недостатньо. Крім того, окремі важливі для цього періоду події в українській радянській історіографії замовчувалися. До таких «призабутих» подій належить спроба українсько-пруських переговорів у квітні 1791 р., яка кидає цілком нестереотипне світло на загальновизнаного видатного російського (за мовою, українського за духом і змістом творчості) поета Василя Капніста (1758—1823). Говорити про нього як про українського політичного діяча кінця XVIII ст. вважалося незручним — тому й не говорили і не писали.

Василь Капніст народився 12 лютого (за старим стилем) 1758 р. в Обухівці на Полтавщині. Він був шостою, найменшою дитиною у сім'ї бригадира (в розумінні бригадного генерала) Василя Капніста, який не дожив до народження сина. Капніст-старший, командуючий п'ятьма слобідськими полками, загинув у бою з пруською кавалерією під Гросс-Егерсдорфом 19 серпня 1757 р. (це була одна з важливих битв Семирічної війни). Батько поета був людиною суворою — типовий представник тогочасної козацької старшини з нахилом до сваволі та бешкетування. Грек за походженням з аристократичними традиціями (підтвердити венеціанський графський титул Капністам вдалося лише у 1877 р.) молоді роки провів у сім'ї ізюмського сотника Павлюка, який усиновив його. Василь-старший досить швидко зробив військову кар'єру (1726 р. — ізюмський сотник, 1737 р. — миргородський полковник), відзначився великою хоробрістю в боях проти калмиків, татар, турків та гайдамаків. Був людиною кмітливою — будував фортифікації, займався разом з французом, підполковником Д. де Боскетом картографуванням земель Південної України. Він був антагоністом молоденького панича-гетьмана Кирила Розумовського, і коли його у 1750 р. заарештували за державну зраду (Капніст, нібито, думав при польській і татарській допомозі відірвати Гетьманщину від Росії та проголосити се-

бе гетьманом), звинувачення виглядало правдоподібним. Справа виявилася особистою інтригою, але Капніста усунули з Гетьманщини і призначили бригадиром слобідських полків.

Мати поета, Софія Дунін-Борковська (друга дружина бригадира), походила з давнього старшинського роду. Її дід, незвичайно багатий генеральний обозний 1687—1702 рр. Василь Дунін-Борковський, як вважали, допоміг грішми Іванові Мазепі, щоб він купив собі гетьманство. Софія була патріотично настроєною і в такому ж дусі виховувала своїх дітей. У домі, повному старшинських та гетьманських традицій, ріс майбутній поет.

60—80-ті рр. XVIII ст. були періодом ліквідації залишків української автономії Катериною II (1764 р. — скасування гетьманства, 1765 р. — слобідських полків, Генеральної військової канцелярії, 1775 р. — Запорізької Січі, 1781—1783 рр. — малоросійських полків, 1783 р. — закріпачення селян колишньої Гетьманщини і Слобожанщини, 1786 р. — ліквідація Малоросійської колегії). Це не могло не відбитися на настроях Капністів, землевласників середнього достатку.

Василь-молодший не довго служив у російській армії. В зв'язку із скрутним матеріальним становищем він працював контролером головного поштового управління у Петербурзі (1782—1783 р.). Тоді Василь Капніст уже був відомим поетом, який друкувався у столичних журналах. 1783 р. він повернувся на Україну. Серед українського дворянства користувався великим авторитетом. На початку 1782 р. (до служби в Петербурзі) його обрали предводителем дворянства Миргородського повіту, а в січні 1785 р. — предводителем дворянства Київського намісництва (тобто, за тогочасними рангами, лише на один ступінь нижче губернатора). Того ж року він став членом Російської Академії наук. Для заробітку завідував (з 1787 р.) у ранзі двірського радника шовковим заводом у Києві.

Опозиційність Капніста часто проявлялася через край. У Києві він одержав прізвисько «Васьки Пугачова»¹. Після остаточного скасування козацьких малоросійських полків 1783 р. Капніст написав і поширював у рукописних копіях «Оду на рабство», в якій виступав проти поневолення України царатом. (Я відкидаю, як необґрунтовану, стереотипну інтерпретацію оди як твору, спрямованого проти кріпацтва. Необхідно спокійно і без упереджень перечитати цей твір, особливо первісний його варіант, щоб погодитися з поясненням Д. Бантиша-Каменського — він особисто знав поета, — що Капніст своєю одою виступав за «відновлення гетьманського правління»²). Капніст, зрештою, явно мав намір боротися не лише пером, але й зброєю.

У 1787 р. він очолив групу аристократів-автономістів (про її склад висловлювалися різні думки, але переконливого висновку немає), яка опрацювала проект відновлення козацького війська. Проект можна пов'язувати з подіями тогочасної Російсько-турецької війни. Наприкінці січня 1788 р. Капніст поїхав з проектом до Петербурга, замовляючи по дорозі (в Тулі) шаблі, пістолети, карабіни для озброєння новостворюваних формувань. У Петербурзі проект підтримали граф П. Рум'янцев-Задунайський і навіть князь Г. Потьомкін, протидії якого Капніст найбільше боявся. Провалив же ідею відновлення козацтва приятель і земляк, канцлер граф О. Безбородько, що боявся зміцнення позицій фаворита цариці, в якого почали проявлятися козакофільські тенденції³. Глибоко обурений Капніст повернувся до рідного села Обухівки на Полтавщині.

¹ Державин Г. Р. Сочинения. 2-е изд.—СПб., 1876.—Т. 5.—С. 679.

² Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли. 2-ое изд.—СПб., 1847.—Ч. 2.—С. 53.

³ Текст проекту 1787—1788 рр. невідомий. Зберігся відгук на нього. Див.: Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени.—СПб., 1881.—Т. 2.—С. 516—517.

Становище на Україні почало загострюватися. Війна з Туреччиною затягувалася. Потьомкін грабував край. Починався голод. Європа поділилася на два ворожі табори: потрійну коаліцію (Англія, Пруссія, Голландія, а також Швеція, що приєдналася до них), яка підтримувала Туреччину і в 1788—1790 рр. перебувала у стані війни з Росією, та Російсько-австрійський союз, що намагався відторгнути від Туреччини частину її земель. Хвилювання охопило українське дворянство і багатих козаків, які дуже відчували тягар війни.

У середовищі автономістів, якими, мабуть, далі керував сам Капніст, виникають нові, набагато радикальніші відверто сепаратистичні (з точки зору Росії) ідеї. Капніст іде на якісь невизначені контакти з антиросійськими та, одночасно, пропруськими колами у Польсько-литовській державі (про це він згадує у своєму листуванні з січня 1791 р.). Врешті, він зважується на рішучий крок — встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на його думку, на нову війну з Росією. Наприкінці лютого чи на початку березня 1791 р. він, разом з братом Петром, особистим ворогом Катерини II (вона хотіла зробити з нього свого коханця і він через це змушений був відмовитися від військової кар'єри у гвардійському Преображенському полку і втекти на кілька років до Голландії й Англії), виїхали на Захід. Їхали вони, мабуть, через Варшаву, користуючись, можливо, рекомендаціями польського консула в Херсоні А. Заблоцького, якого Потьомкін за відверто антиросійську діяльність заслав до близького до маєтків Капністів Миргорода. До речі, у 1790 р. Заблоцький опрацював проєкт вторгнення загону з 6 тис. козаків з Правобережжя в колишню Гетьманщину, розраховуючи на підтримку дворянства і козацтва Лівобережжя⁴. Отже, інтереси Заблоцького і Капністів явно співпадали.

В кінці квітня 1791 р. обидва брати опинилися в Берліні. Відразу ж по приїзді Василь Капніст звернувся з листом до королівського канцлера графа Е.-Ф. Герцберга, якого просив прийняти його в зв'язку з «дуже важливою державною справою». 24 квітня Герцберг прийняв його і негайно, зважаючи дійсно на незвичайну нагальність справи, доповів про цю зустріч королеві Фрідріху-Вільгельмові II, який перебував тоді у Потсдамі. Наводимо фрагмент рапорту Герцберга. За його словами, Капніста «післали мешканці цієї країни (Малоросії або Російської України, як писав канцлер.— Я. Д.), що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорізьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян; що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 чоловік у кожному, які добре виконували службу, наперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств...»⁵.

Герцберг, трохи не довіряючи емісарові з далекого краю, залишив цю справу на вирішення Фрідріха-Вільгельма II. Король схвалив лінію поведінки Герцберга, підкреслюючи одночасно в листі до канцлера від 25 квітня, що «у випадку оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це говорять». Герцберг прийняв Василя Капніста вдруге і заявив йому, що «лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звернутися до короля».

⁴ Łojek J. Z działalności konsulatu polskiego w Mirhorodzie w latach 1789—1791 // *Zeszyty Historyczne*.— Warszawa, 1960.— Т. 1.— S. 7—8.

⁵ Документи до справи Капніста (французькою мовою) публікувалися кілька разів. Остання публікація на підставі архівних джерел: Sacke G. V. V. Kapnist und seine Ode «Na rabstvo» // *Zeitschrift für slavische Philologie*.— Leipzig, 1941.— Bd. 17.— S. 291—301. (автор публікації — німецький комуніст, загинув у концентраційному таборі).

Свою другу розмову канцлер прикрасив фразою, що не любить підбурювати невдоволених. Домовилися, що «в разі потреби» до прусського уряду з'явиться брат Василя, «який подорожує». (Петро Капніст поїхав до Франції, де вступив до королівської гвардії, а після її розгрому повсталим народом під час захоплення палацу Тюільрі 10 серпня 1792 р., повернувся на Україну, в своє село Трубайці).

Потреби явно не було. Прусько-російські відносини поволі нормалізувалися. Василь Капніст ще підтримував якісь зв'язки з прусським послом у Петербурзі графом Л.-Г. фон дер Гольцом (у листуванні згадується про зустріч з послом у 1793 р.), але політична кон'юнктура явно змінилася. Відверто кажучи, Капністи запізнилися із своєю пропозицією років на два.

Невдача місії вплинула на Капністів. Вони, практично, відмовилися від будь-якої активної політичної діяльності. Проте світогляд їх не мінявся. Ось як писала про Василя Капніста його донька Софія: «Взагалі він живо турбувався всім, що стосувалося Малоросії й немов страждав разом з нею, тому переважно був сумним і в поганому настрої. Його єдине бажання було — відновити колишній добробут і багатство Малоросії та оживити, так би мовити, народ, який ще пам'ятав свою волю, але пригноблений і переслідуваний несправедливістю». І далі: «Мій батько пристрасно любив свою Батьківщину й готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії; при найменшому пригнобленні або несправедливості начальства він летів до Петербурга, залишав свою сім'ю (...) і, воюючи часто з визначними людьми, майже завжди повертався переможцем»⁶.

Історикам ще треба дослідити, які баталії вів поет. Російська бюрократія справді ненавиділа його за український патріотизм. Ось як писав у своїх спогадах один з високопоставлених петербурзьких чиновників, таємний радник, директор департаменту Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Ф. Вігель: «Вартими уваги були також два українці: один поет у відставці, інший в такому званні тільки що поступив на службу. Вони обидва, незважаючи на єдиновірність, єдинокровність, єдинопрофесійність, на двовікове з'єднання їх батьківщини з Росією, таємно ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнедич». На думку Вігеля, Капніст спеціально написав комедію «Ябеда», в якій «у перебільшеному вигляді, на ганьбу світу, показав злочинну мерзотність наших головних суддів і їх підлеглих». Послідовником Капніста Вігель вважав М. Гоголя⁷.

Петро Капніст після повернення з Франції майже безвиїзно жив у Трубайцях, у своїй «республіці» вільних громадян. Це була людина, яка, за висновками сучасної російської науки, «дивовижно поєднувала у собі патріархальність вельможі-українофіла, ледве не сепаратиста, з вольтер'янським європеїзмом і просвітництвом радикальної й атеїстичної редакції»⁸.

Ідеали, якими жили Василь і Петро Капністи, позначилися на двох наступних поколіннях. Сини Василя — Семен і Олексій — були пов'язані з декабристським рухом. Олексій — приятель Т. Шевченка, — близький до кирило-мефодіївців. Семен заходився складати словник української мови. У салоні доньки Софії в Полтаві бували М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький. Зі спогадів М. Драгоманова: «Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надибавсь, напр., на сліди впливу Капністів — лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і «Сон», і «Кавказ» Шевченка»⁹.

⁶ Капніст-Скалон С. В. Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— М., 1931.— Т. 1.— С. 311, 304.

⁷ Вігель Ф. Ф. Записки.— М., 1928.— Т. 1.— С. 353.

⁸ Вацуро В. Э. Пушкин и Аркадий Родзянко (Из истории гражданской поэзии 1820-х годов) // Временник Пушкинской комиссии (1969).— Л., 1971.— С. 45.

⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгома-

Берлінський епізод у житті російського поета В. Капніста намагалися закреслити не раз безпідставно, тільки тому, що «не може бути те, чого не може бути». Всупереч цілком ясним свідченням документів (Герцберг писав: «Дворянин (...), який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах», а така характеристика підходить лише Василеві), роль емісара намагалися приписати Петрові (такої думки дотримувалися історики А. В. Стороженко, І. Ф. Павловський, М. М. Ткаченко, Ю. Г. Оксман, Л. А. Коваленко й ін., а також літературознавець А. І. Мацай) чи Миколі Капністові. Цій, останній за часом виникнення і дуже агресивній за тоном гіпотезі американського дослідника В.-Б. Еджертона¹⁰ варто присвятити кілька слів. Еджертон твердив, що до Берліна їздив Микола, оскільки він, поперше, був не урівноваженою людиною, по-друге, 21 рік пізніше збирався зустрічати Наполеона на Україні, по-третє, був двірським радником. Третє твердження не відповідає дійсності, бо Микола став двірським радником лише у 1802 р. Два перші «аргументи» не наукові, з ними полемізувати просто неможливо. Еджертон не навів жодного доказу, що Микола будь-коли їздив на Захід.

Цілий детективно-шпигунський сюжет розгорнув свого часу Л. А. Коваленко: не Капніст шукав Герцберга, а Герцберг через своїх агентів організував собі побачення з Петром Капністом для того, щоб завербувати «агента-розвідника, провідника пруської ідеї». Але Петро Герцбергові не підійшов, оскільки він виявився не лише представником концепції української визвольної боротьби, а й прихильником Французької революції¹¹. (Ми знаємо, що, навпаки, Петро був роялістом). Мабуть, не варто особливо підкреслювати, що джерела не дають жодних підстав для таких конструкцій.

Не підлягає сумніву, що, з точки зору Російської імперії, Василь і Петро Капністи були державними злочинцями. Якщо б їх акція розгорталася далі й закінчилася поразкою, то для них приготували б плаху або оголосили б їм анафему, як І. Мазепі. Капністи були добрими конспіраторами; з кола змовників, уже не автономістів, а сепаратистів — докладніше ж індепендентистів (незалежників) — їх ніхто не видав. На документи пруського Секретного державного архіву про берлінську місію львівський професор Б. Дембінський натрапив лише у 1895 р.¹² Певне, що вважаючи видатного російського поета державним зрадником більш ніж незручно. Все, однак, стає на свої місце, якщо дивитися на Василя Капніста такого, яким він був насправді — як на великого українського патріота і політичного діяча, здатного пожертвувати всім в ім'я Батьківщини. І саме таким він був.

Одержано 14.12.90.

Известный поэт В. В. Капнист пытался заполучить поддержку прусского двора на случай казацкого восстания на Левобережье, возможного при возобновлении Русско-прусской войны. Изменявшаяся международная обстановка не способствовала реализации индепендентских планов украинского дворянства.

нов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— К., 1970.— Т. 1.— С. 450—451.

¹⁰ Edgerton W. B. Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and Ukraino — German Intrigue // Slavic Review.— 1971.— Vol. N 3.— P. 551—560; Edgerton W. B. To the Editor // Slavic Review.— 1972.— Vol. 31, N 1.— P. 218.

¹¹ Коваленко Л. О впливни Французской буржуазной революции на Украину // Вопр. истории.— 1947.— № 2.— С. 83; Коваленко Л. А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.— К., 1973.— С. 102—104.

¹² Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski.— Kraków, 1896.— Т. 119.— С. 511—523; Dembiński B. Z dziejów i życia narodu.— Lwów, 1913.— С. 155—169; Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1896.— Т. 9.— С. 7—9.